

AHMAD AL-FARG'ONIY VORISLARIMIZ

Yusupova Sevinch

Alfraganus Unversiteti Davolash ishi fakuleteti 1-kurs talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Ahmad Al-Farg'oniyning ilmiy me'rosini bugungi kundagi o'rni, o'rta asrlar davrining buyuk mutaffakkiri, Al-Farg'oniyni hayot yo'li, mustaqillikdan keyingi extiromlar haqida yoritib o'tilgan.*

Kalit so'z: *Al-Farg'oniyni asarlari, Farg'oniyni shunoslik, ilmiy me'ros, ilmiy g'oya, fikriy eksperiment*

KIRISH

O'rta asrlarda yashagan Markaziy Osiyolik olimlar orasida buyuk astronom, matematik va geograf Farg'oniyni salmoqli o'rin egallaydi. Olimning to'liq ismi Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir Farg'oniyni. Sharqda "Hosib" (matematik) degan laqab olgan. Farg'oniyni 798 yilda Farg'ona vodiysining Qubo (Quva) qishlog'ida tug'ilgan. Ilm yo'lida Bag'dodga ketib qoladi va shu yerda yashaydi. U yerda Markaziy Osiyolik vatandoshlari Muhammad Xorazmiyni, Abbas ibn Said Javhariyni va Ahmad ibn Abdulloh Marvaziylar bilan birgalikda murakkab chet til tushunchalarini aynan ifodalaydigan arab terminologiyasini yaratadi. Farg'oniyni asosiy astronomik asari "Kitob al-harakat as-samoviya va javomi' ilm an-nujum" ("Samoviyni harakatlar va umumiy ilmi nujum kitobi") XII asrda Yevropada lotin tiliga ikki marta va XIII asrda boshqa Yevropa tillariga ham tarjima qilinganidan so'ng, uning lotinlashtirilgan nomi "Alfraganus" shaklida G'arbda bir necha asr davomida keng tarqaladi. Uning bu kitobi shu asrlar davomida Yevropa universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini o'tadi.

Al-Farg'oniyni asarlari.

Ahmad al-Farg'oniyni asari ma'lum. Shu bilan birga, ta'kidlab o'tishimiz kerakki, Rizoullah Ansoriyni dalolat berishicha, uning qoldirgan asarlari soni o'n bitta. Bu kitoblarning har birida astronomiyaga oid yangi, qimmatli fikrlar aytilgan. Ularning ayniqsa ikkitasi jahon astronomlariga ma'lum va mashhurdir. Biz bu o'rinda al-Farg'oniyni asarlarining mazmuni bilan chegaralanamiz. «Astronomiya ilmi asoslari» «Samoviyni harakatlar va umumiy astronomiya kitobi» («Kitob fiy harakat as-samoviya va javomi' ilm an-nujum»). Risolaning asl qo'lyozmalari matni bir xil bo'lsa-da, besh nom ostida saqlanib kelmoqda, ya'ni: «Al-Majistiyni bag'ishlangan falakiyot risolasi», «Falak sferalari sababiyati», «Al-Majistiyni haqida», «Ilm al-hay'a» deb ham ataladi. Yana bir kitobi «Asturlub yasash haqida kitob» («Kitob al-komil fiy san'a al-asturlub»). Al-Farg'oniyni asarlarining qo'lyozmalari Angliya, Frantsiya, AQSh, Marokash, Misr, Hindiston, Germaniya, Eron (Tehron), Rossiya (Peterburg) va boshqa bir qancha mamlakatlarning yirik ilmiy kutubxonalarida asrlar bo'yi saqlanib kelmoqda. Al-Farg'oniyni kitoblari 1145 yildan shu vaqtgacha, ya'ni XII asrdan XXI asrgacha lotin, italyan, frantsuz, nemis,

ingliz, ibroniy, ispan, arab, fors tillarida Angliya, Belgiya, Germaniya, Gollandiya, Misr, Italiya, Marokash, Suriya, AQSh, Tunis, Frantsiyada bir necha bor nashr etilgan. «Astronomiya ilmi asoslari» B. Rozenfeld, I. Dobrovolskiy va N. Sergeeva tarjimasida rus tilida birinchi marta 1998 yili Toshkentda nashr qilindi. Bu tarjima qo'lyozmasining ayrim parchalarini tarjimonlar ruxsati bilan O. Fayzullaev 1976 yili nashr ettirgan edi. Ruscha va o'zbekcha to'la nashrini amalga oshirishda esa A. Ahmedov va A. Abdurahmonov ancha xizmat qildilar.

Ilmiy g'oyani fikriy eksperiment usuli bilan isbotlash mumkin

Odatda, ilmiy g'oya, avvalo, gipoteza shaklida ta'riflanadi, deyiladi. Bu gipoteza to'qmi yoki puchmi, bu masalani amaliyot hal qilib beradi. Agar to'q bo'lsa, gipoteza nazariyaga aylanadi, puch bo'lsa chippakka chiqadi. Falsafada nazariya bilan praktika orasidagi munosabat qadimdan shu vaqtgacha qiziqarli muammolardan hisoblanib kelinmoqda. Bu sohada har xil «izmlar ham paydo bo'lgan. Pozitivizm, ratsionalizm, irratsionalizm, empirizm shu jumladandir. Lekin al-Farg'oniya masalaning hal etilishi boshqacharoq: praktika fikran ham bo'lishi mumkin va u haqiqatligi isbotlangan g'oyadan boshlanadi. Olimlarning masalaga qarashlari har xil bo'lishi mumkin, lekin haqiqat bitta. Mana shunday haqiqiy g'oyalardan biri Yer va osmonning sfera shaklidaligidir. Al-Farg'oniya aytadi: «Osmonning sfera shaklida ekanligi haqida olimlar orasida kelishmovchiliklar mavjud emas. Haqiqatan, osmon o'zidagi barcha yoritgichlar bilan birga, biri shimolning boshida, ikkinchisi janubning oxirida bo'lgan ikki harakatlanmaydigan qutb atrofida aylanma harakat qiladi» (1, 13). Bu fikr osmon haqida. U davom etadi: «Shunday qilib, barcha olimlar Yerning quruqlik va dengizga tegishli hamma qismlari bilan birgalikda sfera shaklida ekanini tan olganlar» (1, 15). Bu esa haqiqatga nazariy jihatdan yondashish edi. Amaliyotda qanday? Bu savolga javob berish uchun al-Farg'oniya, avvalo, qisman ko'rinadigan narsani umumlashtirish usulidan foydalandi. Al-Farg'oniya O'rta Osiyoda (O'zbekistonda), Iroqda, Misrda o'z ko'rganlarini butun Yer kurrasi miqyosi qadar umumlashtiradi. Ko'rish vositasining umumlashtirilishi: «Uning dalili shuki, Quyosh, Oy va hamma harakatlanuvchi yoritgichlar Yerning turli taraflarida bir vaqtda chiqmaydi ham, botmaydi ham. Yerdan qaraganda, ulardan sharqiy vaziyatda bo'lganlari g'arbiy vaziyatda bo'lganlaridan oldinroq chiqishini ko'ramiz» (1, 15). Bu fikrning asosida ko'rish sezgisi yotadi. Lekin bu sezgi fikran eksperiment tufayli aytilgan sezgi. Keyinchalik bu fikran sezgi sof sezgiga aylandi: Kolumb (XV asr) va Magellan (XVI asr) al-Farg'oniya tasmol bilan aytganlarini amalda o'z ko'zlari bilan ko'rdilar. Fikran umumlashtirish: «Shimol va janubdagi bir-biridan uzoqlikda joylashgan vaziyatlar orasida ham xuddi yuqoridagi kabi hodisa mavjud. Agar Yerdan janubdan shimolga qarab yurilsa, kishiga unga shimol tomonda botuvchi bo'lgan ba'zi yoritgichlar chiquvchi bo'lib ko'rinadi va botmaydigan bo'lib qoladi. Xuddi shu singari janub tomonda unga ko'rinadigan ba'zi yoritgichlar ko'rinmaydigan bo'lib qoladi va doim bir xil tartibda botadi. Biz bayon etganlarning hammasi Yerning shar shaklida va yer sirtining dumaloq ekanini isbotlaydi» (1, 16).

Farg'oniya shunoslik rivojlanmoqda.

Al-Farg'oniyl asarlarini ilmiy tadqiq qilgan, unga baho bergan olimlar jahonda ham, Respublikamizda ham ko'p. Biz bu yerda al-Farg'oniyl ijodi bilan maxsus shug'ullangan tadqiqotchilarning nomlarini sanab o'tmoqchimiz. Ular: Beruniyl, Ionn Sevil, Xerard Kremoniy, Gool, Regimontan, Shyoner, Xristman, Kampani, Dante, Eyler, Krachkovskiy, Qori Niyoziy, I.Mo'minov, Yushkevich, Rozenfeld, S.Sirojiddinov, Matvievskaaya, Dobrovolskiyl, N.Sergeeva, Rojanskaya, P.Bulgakov, A.Nosirov, H.Hikmatullaev, M.Xayrullaev, A.Ahmedov, M.Mamadazimov, Sh.Egamberdiev, A.Abdurahmonov, F.Sulaymonova, A.Qayumov, A.Muhammadjonov, N.Komilov, A.A'zamov, O.Fayzullaev va boshqalar. Endi al-Farg'oniyl ilmiy ijodiga doir fikrlarga kelsak, bu haqda chet ellarda ham, o'zimizda ham ko'p yozilganligi mutaxassislariga ma'lum. Biz quyida ulardan ba'zilarining ulug' bobokalonimizga munosabatini misol sifatida keltiramiz: L.Torndayk: Agar biz Alfraganus va Sakroboskoning mavjud qo'lyozmalari sonini yoxud «Astronomiya elementlari» va «Sakrobosko sferalari»ga tegishli lotincha sharhlarining sonlarini o'zaro solishtirsak, unda biz bu ma'lumotlardan qaysi biri ko'p o'qilgani va o'rganilganiga aniq baho bera olamiz. Shubhasiz, Alfraganus asarlari seviliyalik Jon va kremonlik Jerar tarjimalaridan so'ng XII asrda keng o'rganilgan. Rizoullloh Ansoriyl (Hindiston): al-Farg'oniyl o'z davrining dahosidir. Rashid Rushdiy (Frantsiya): al-Farg'oniylning stereografik proektsiya nazariyasi bu sohani. Astronomiyadan ajratib, geometriyaning bir sohasiga aylantirib yuboradi. Fransua Sharett (Germaniya): al-Farg'oniyl o'zining usturlobga oid asarida faqat stereografik. Proektsiyaning fundamental teoremlarini ilk bor matematik ko'rinishda ta'riflab beribgina qolmay, balki u usturlob quruvchilarni trigonometrik jadvallar bilan ta'minladi... Al-Farg'oniyl bunday jadvallar bilan islom dunyosida asboblar qurish sohasida juda muhim va mustahkam an'ana yaratdi. J.Saliba (AQSh): Ahmad al-Farg'oniyl astronomiyada o'zining metodiga ega tashabbuskor olimdir. Li Qibin va Li Bing (Xitoy): al-Farg'oniylning «Astronomiya asoslari» asari Xitoyda IX-X asrlarda keng tarqalgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumukinki;

Hozirgi kunga kelib Farg'oniylshunoslik judayam rivojlanmoqda. Al-Farg'oniyl nomiga judayam kup joylarning nomi, balki kutubxonalarning ham nomi qo'yilmoqda. Farg'oniylning nomi nafaqat sharq va G'arbda, o'zimizning yurtimiz O'zbekistonda, g'urur va iftixor bilan tilga olinadi, o'rganiladi, 1998-yilda O'zbekistan Respublikasi Prezidentining farmoni bilan allomaning 1200 yillik tavallud sanasi katta tantanalar bilan nishonlandi. Farg'oniylning xotirasi hech qachon yo'qolmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Buyuk siymolar, allomalar (O'rta Osiyolik mashhur mutafakkir va donishmandlar), 1-kitob, T., 1995